

**Резюме.** *Рассматриваются проблемы современной семьи и переживание их подростками. Представлен анализ и статистические данные относительно тех проблем, которые являются характерными для современной семьи, показано, как эти проблемы влияют на развитие личности подростка.*

**Ключевые слова:** *подростки, проблемы семьи, семейные отношения, развод, неполная семья*

УДК 159.922.7 : 316.6

С.А. ЛИТВИНЕНКО

### ДИТИНА І СЕРЕДОВИЩЕ: ПРОБЛЕМИ І СУПЕРЕЧНОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

**Резюме.** *У статті здійснений аналіз дитинства як складного соціально-культурного феномена, обґрунтовані зміни статусу дитинства в суспільстві, висвітлені проблеми й суперечності соціалізації дітей в сучасних умовах. Дитинство, як соціально-культурний феномен та особливий значимий віковий період виступає предметом полідисциплінарного дослідження, у зв'язку з чим окреслилися історичний, соціогенетичний, кроскультурний та етнографічний аспекти його вивчення. Дитинство постає як підсистема суспільства, частина єдиного соціуму; а дитина - не об'єктом (продуктом) виховання, соціалізації або реципієнтом будь-яких інших зовнішніх впливів, а активним самостійним суб'єктом власної життєдіяльності. У психології та педагогіці соціальне середовище розглядається з позицій інтеграції в ньому дитини та досліджується як суб'єктивно пережита дитиною об'єктивна реальність. У 2012-2013 роках на базі загальноосвітніх шкіл міста Рівного та Рівненської області у ході вивчення спецкурсу «Основи соціально-педагогічної діяльності» спільно зі студентами проводилося дослідження, в якому брали участь 150 дітей молодшого шкільного віку. На підставі одержаних даних складено узагальнені соціально-психологічні портрети сільського та міського школяра, в яких відображаються відмінності їхньої соціалізації.*

**Ключові слова:** *дитинство, взаємодія, середовище, соціалізація, соціальна ситуація розвитку, фактори соціалізації.*

**Постановка проблеми.** Дитинство, як соціально-культурний феномен та особливий значимий віковий період, виступає предметом полідисциплінарного дослідження, у зв'язку з чим окреслилися історичний, соціогенетичний, кроскультурний та етнографічний аспекти його вивчення (Т.І.Алієва, Ф.Арієс, Д.Б.Ельконін, Е.Еріксон, В.В.Давидов, Л.Демоз, І.С.Кон, А.В.Мудрик, В.С.Мухіна, Л.П.Обухова, Ж.Піаже та ін.). У більшості соціологічних та психолого-педагогічних досліджень (Г.С.Абрамова, М.А.Галагузова, С.В.Дармодьохін, Г.Крайг, Л.Мардахаєв та ін.) сучасний стан дитинства характеризується як кризовий. Водночас окреслився новий підхід (В.В.Абраменкова, І.Д.Бех, В.Т.Кудрявцев, М.В.Осоріна, Д.Й.Фельдштейн та ін.), який передбачає розгляд дитинства як духовного, творчого, активного начала, що володіє особливою цінністю в розвитку загальнолюдської культури. Дитинство постає як підсистема суспільства, частина єдиного соціуму; а дитина - не об'єктом (продуктом) виховання, соціалізації або реципієнтом будь-яких інших зовнішніх впливів, а активним самостійним суб'єктом власної життєдіяльності. Згідно Д.Б.Ельконін, Д.І.Фельдштейна, функціонально дитинство визначається як об'єктивно необхідний стан у динамічній системі суспільства, стан процесу визрівання підростаючого покоління і тому підготовки до відтворення майбутнього суспільства; у змістовому визначенні – це процес постійного фізичного росту, накопичення психічних новоутворень, освоєння соціального простору, рефлексії всіх стосунків у цьому просторі, визначення в ньому себе.

У таких умовах набула особливої гостроти та значимості проблема ускладнення системи багатопланових людських стосунків, взаємодії дорослих і дітей, зокрема, посередництва дорослих при входженні дітей у соціум. Під впливом причин соціального, економічного та психологічного характеру відбувається деформація змісту дитячої субкультури (збіднення дитячого фольклору, втрата усних текстів, зміни сюжетно-рольових ігор та ін.). Недостатня увага приділяється специфіці буття дитячих спільнот, помітне відчуження дітей від дорослих і однолітків, що спричиняє появу в суспільстві певного бар'єру між світом дітей і дорослих, стихійне виникнення різних дитячих об'єднань і груп, опозиційних до усталених культурних цінностей суспільства. Вивчення взаємодії людини та середовища виступає вихідним пунктом у дослідженні проблем розвитку та виховання. Протиріччя та складності сучасності вимагають соціально-педагогічної та психологічної підтримки людини, що передбачає врахування та вивчення всієї повноти взаємодії людини з середовищем, із різними структурами макро- та мікросоціуму з метою забезпечення гармонійного буття особистості в якості суб'єкта соціокультурного життя, а також освітньо-виховного процесу. Зважаючи на актуальність означеної проблеми завданням статті виступило вивчення особливостей і проблем соціалізації дітей у сучасних умовах.

Поняття середовища, широке за обсягом, об'єднує сукупність зовнішніх умов, факторів та об'єктів, серед яких народжується, живе та розвивається організм. Розвиток дитини відбувається не шляхом одностороннього впливу середовища на особистість, а виступає результатом їх постійної взаємодії. Для сучасної науки властива диференціація середовища згідно різних підходів його дослідження. Найзагальнішим є поділ середовища на природне та соціальне. На думку вчених (М.В.Гамезо, В.І.Панов, Т.Ф.Столярова, В.А.Ясвін та ін.) середовище охоплює природне, соціальне, культурне оточення, а значить, в аналізі взаємодії з ним дитини повинна враховуватись уся сукупність факторів (біологічні, фізичні, соціальні, культурні). У вітчизняній та

зарубіжній науці існують різні класифікації факторів. З нашого погляду, найбільш повною, логічною та продуктивною для педагогіки є класифікація факторів соціалізації, запропонована А.В.Мудриком. Умови, які складаються в мега-, макро-, мезо- та мікросередовищі, детермінують розвиток особистості, сприяють її саморозвитку як на свідомому, так і підсвідомому рівнях.

Глобальні планетарно-світові процеси й проблеми визначають умови життя в тій або іншій країні, відображаються в індивідуальній свідомості та опосередковано впливають на соціалізацію підростаючих поколінь. Досягнення науково-технічного прогресу, завдяки яким людина змогла змінювати природу, суспільство та саму себе, є досить суперечливими. Технократичне ставлення до світу обмежує свідомість, гальмує здатність та потребу мислити творчо й цілісно, формує “людину-споживача”; сучасні інформаційні технології, комп’ютери, відеотехніка руйнують та обмежують безпосередні контакти людини із собою, природою й іншими людьми.

У психології та педагогіці (Г.М.Андрєєва, Л.С.Виготський, Т.В.Кузнецова, Ю.С.Мануйлов, Л.І.Новикова, А.В.Петровський, В.І.Семенов та ін.) соціальне середовище розглядається з позицій інтеграції в ньому дитини та досліджується як суб’єктивно пережита дитиною об’єктивна реальність. За такого підходу набуває ваги те, що відносини дитини та зовнішніх умов її життя набувають характеру взаємодії. У дитячому віці соціальний простір стосунків як системи вибіркового суб’єктивних зв’язків починає формуватися з діади «дорослий-дитина», а пізніше продовжується в діаді «дитина-дитина». Дорослий виступає еталоном наслідування для дитини, що утворює вертикаль стосунків і певну несиметричність їхніх соціальних позицій. На думку В.В.Абраменкової, в рефлексивний період свого розвитку дитина стає активним суб’єктом стосунків, відстоюючи своє право бути особистістю серед дорослих та однолітків. Відповідно до загальносоціальних та групових програм поведінки у дітей формуються автономні особистісні регулятори поведінки, що дозволяють їм визначати та вибирати саме ті її способи, які позитивно «вписуються» у суспільну динаміку соціальних зв’язків і взаємодій. Тут варто згадати видатного філософа та педагога С.І.Гессена, який запевняв, що «тиск зовнішнього середовища повинен відповідати внутрішній силі опору зростаючої особистості дитини».[2, с.86]

Стрімке зростання темпів розвитку призвело до того, що світ зіткнувся з проблемою “незворотного розриву між поколіннями”, коли майбутнє стало незрозумілим для попередніх поколінь. У залежності від темпів розвитку та модернізованості М.Мід виділила типи суспільств, які, на її думку, визначають характер міжпоколінного зв’язку та процес соціалізації людини. В префігуративних суспільствах, які виникли із середини ХХ століття, окреслився новий тип соціального зв’язку між поколіннями, коли не тільки молодші вчаться у старших, не тільки поведінка однолітків виступає моделлю, але й старші вчаться у молодших. Саме такий тип зв’язку властивий для сучасних розвинених країн. Однак, у суспільствах перехідного типу, в нестабільні періоди, міжпоколінні відносини ускладнюються кризою соціальної ідентичності, труднощами адаптації у мінливих умовах. Протиріччя періоду, який переживає сучасне підростаюче покоління, виявляються в тому, що старі соціально-політичні та економічні структури зникають, а нові знаходяться в процесі становлення. Непрогнозовано змінилися культурно-історичний спосіб життя та структура суспільства, нормативні типи особистостей, усталені засади підготовки дітей і молоді до життя. Занепад суспільного авторитету людини-трудівника, відсутність адекватної винагороди праці призводить до втрати цінності чесної праці, провокують нігілістичні настрої. Поряд із відчуженням молодих людей від суспільства помітна тенденція деперсоналізації, втрата відповідальності за вчинки та поведінку. Водночас ринкові реалії вимагають від людини гнучкості та динамізму стратегій діяльності, адаптації до зміни соціальних ролей, що передбачає підвищення рівня соціальної компетентності, освіченості. У нашій і зарубіжних країнах відбуваються процеси еволюції сім’ї та її місця і ролі в суспільстві. В результаті стрімкої урбанізації на зміну багатопокілінним та багатодітним селянським сім’ям прийшли малодітні міські; істотно змінилися погляди людей на шлюб, сімейні стосунки, чоловічі та жіночі ролі в шлюбі. Очевидно, що все те, що відбувається в суспільстві відіграє провідну роль у соціалізації дітей, адже демонструє перед ними суперечливі життєві сценарії. Загальні проблеми сучасної соціалізації дітей І.С.Кон зводить до таких макросоціальних тенденцій: 1/ зростання кількості соціальних інститутів і зміна значимості конкретних агентів соціалізації; 2/ підвищення активності та вибіркової, тобто суб’єктивності самої дитини; 3/ ускладнення й зміна цілей, методів соціалізації.

Широкого вжитку у науковому обігу набуло поняття мікросоціум (мікросередовище) - реальна спільність (найчастіше мікрорайон), яка включає сім’ю, сусідів, групи однолітків, різні суспільні, державні, релігійні, виховні організації. Простір мікросоціуму для молодших школярів можна обмежити подвір’ям, кварталом, для підлітків - мікрорайоном, а в селах, малих та середніх містах він співпадає з межами поселення. Сучасна об’єктивна ситуація засвідчує загальну тенденцію скорочення простору життєвого середовища для сучасної дитини, особливо у великих містах і нових мікрорайонах, що негативно позначається на її розвитку. Типові, одноманітні, сірі помешкання нівелюють поняття “отчого дому”, “рідного двору”, пам’ять місця та традицій. Сприятливість мікросоціуму для соціалізації дітей залежить від умов життя в ньому (соціально-економічних, соціально-політичних, соціально-культурних, демографічних, екологічних та ін.); можливостей задоволення дитиною потреб, наявними можливостями для розв’язання вікових завдань розвитку.

У 2012-2013 роках на базі загальноосвітніх шкіл міста Рівного та Рівненської області нами проводилося дослідження, в якому брали участь 150 дітей (однакова кількість одновікових хлопчиків і дівчаток учнів початкових класів, що мали різні показники успішності та різний рівень матеріального забезпечення сімей). У процесі дослідження використовувалися методика інтерв’ю-тестування М.Б.Земш; адаптований тест Дембо-Рубінштейна “Чарівні гори” на діагностування самооцінки за трьома шкалами; запитання-тест Р.Жили на

дослідження сфери міжособистісних стосунків дитини та сприймання внутрішньосімейних відносин; а також бесіди з дітьми, анкетування батьків і вчителів; метод експертних оцінок. На підставі одержаних даних можна скласти узагальнені соціально-педагогічні портрети сільського та міського школяра, які відображають певні відмінності їх соціалізації. Міський школяр має вищий інтелектуальний рівень, оскільки має можливість ширшого використання різних інформаційних джерел, що, в свою чергу, викликає суперечливе світосприймання. Внаслідок інформаційного перевантаження при емоційній ненасиченості, помітний дефіцит глибоких емоційних контактів, що може призводити до відчуження. У міського школяра спостерігається більше проблем спілкування в сім'ї, з однолітками, відсутнє почуття групової єдності, слабо розвинена потреба спілкування з природою. Школа вчить існуванню у світі знань, умінь і навичок, а не життя серед людей, тому вчитель для молодшого школяра виступає переважно носієм суми знань, що потрібно засвоїти, а не суб'єктом спілкування, старшим товаришем, із яким можна обговорювати свої проблеми. До провідних проблем опитуваних, що характеризують особистісне самовідчуття, належать незадоволення станом власного здоров'я, проблеми стосунків із батьками в сім'ї та однолітками у школі. Активність у школі переважно реалізується в формальному спілкуванні, з обмеженням можливостей реалізації у грі. Домінуючими стилями сімейного виховання виявилися гіперпіклування або повна байдужість.

Сільський школяр, завдяки традиційному природовідповідному образу життя, міцним сімейним і народним традиціям, краще відчуває свою приналежність до оточуючого, свою захищеність. В основі стосунків із батьками та старшими лежить повага. Природа для сільського школяра виступає невід'ємною частиною його внутрішнього світу, суб'єктом спілкування. Багатий чуттєвий досвід, відкритість до сприйняття нового, психологічна захищеність, емоційна стійкість надають сприятливі можливості для розвитку й соціалізації. Ставлення провінційного школяра до світу здебільшого характеризується відкритістю, оптимізмом, прийняттям. Сільський учень сприймає вчителя як наставника, із яким можна радитися, звертатися за допомогою. Для вчителя образ учня складається задовго до вступу в школу, адже часто вони проживають поряд. Важливим напрямком діяльності вчителя є виховна робота. Головні джерела інформації школяра - інтернет, телебачення, шкільний учитель.

**Висновки.** У сучасній науці розробляються морально-ціннісні аспекти глобальних проблем на засадах взаємодії природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук як основи формування адекватної сучасному світу науково-світоглядної концепції і позитивної стратегії побудови цілісної та гармонійної цивілізації. Соціальні та економіко-виробничі зміни призвели до поступового ускладнення змісту та зростання тривалості соціалізації, усвідомлення соціальної значущості дитинства. Проблеми побудови відношень дорослого та дитячого світу є особливо актуальними, що вимагає переосмислення місця та ролі дитинства в суспільстві, зумовлює необхідність вивчення сучасної соціальної ситуації розвитку дітей на кожному віковому етапі, врахування всієї сукупності соціальних умов і факторів задля гармонізації процесу соціалізації дітей. Зовнішні впливи, в тому числі і педагогічні, набувають для дитини особистісного смислу, якщо вони детерміновані не тільки значимістю для соціального оточення, але й для соціального досвіду особистості. Духовне багатство людини залежить від багатства її зв'язків з іншими людьми, її включення в соціокультурне середовище. Протиріччя і складності сучасності вимагають соціально-педагогічної і психологічної підтримки дитини, що передбачає врахування та вивчення всієї повноти її взаємодії з середовищем, з різними структурами макро- та мікросоціуму з метою забезпечення гармонійного буття особистості як суб'єкта соціокультурного життя, а також освітньо-виховного процесу.

#### Список використаних джерел:

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре/ В.В.Абраменкова.- Москва –Воронеж, 2000.- 320 с.
2. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию/ С.И.Гессен.- М.: Школа-пресс, 1995.- 425 с.
3. Земш М.Б.Метод интервью-тестирования в начальной школе/ М.Б.Земш // Школьные технологии.- 1998.- №4.- С.155-163.
4. Эльконин Д.Б. Психология игры/ Д.Б.Эльконин.- М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999.- 360 с.
5. Кон И.С. Ребенок и общество/ И.С.Кон.- М.: Просвещение, 1988.- 268 с.
6. Крайг Г. Психология развития/ Г.Крайг. - СПб.: Питер, 2000. - 992 с.: ил. - (Серия "Мастера психологии").
7. Кудрявцев В.Т., Алиева Т.Н. Еще раз о природе детской субкультуры/ В.Т.Кудрявцев, Т.Н. Алиева // Дошкольное воспитание.- 1997.- № 3,4.- 35-42.
8. Кудрявцев В.Т. Психология развития человека/ В.Т.Кудрявцев.- Рига., 1999.- 185 с.
9. Мид М. Культура и мир детства/ М.Мид.- М.: Наука, 1988.- 429 с.
10. Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Издательский центр «Академия», 2000. - 200 с.
11. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых/ М.В.Осорина.- СПб.: Питер, 2009. - 304 с. - (Серия: Мастера психологии).- 348 с.
12. Фельдштейн Д.И. Социальное развитие в пространстве-времени детства/ Д.И.Фельдштейн.- М.: Флинта, 1997.- 460 с.

**Резюме.** В статті здійснено аналіз дитинства як складного соціально-культурного феномена, обґрунтовано змінення статусу дитинства в суспільстві, освітлені проблеми і протиріччя соціалізації дітей в сучасних умовах. Дитинство, як соціально - культурний феномен і особливий значимий віковий період виступає предметом міждисциплінарного дослідження, в зв'язі з чим обозначились історичний, соціогенетичний, кросскультурний і етнографічний аспекти його вивчення. Дитинство виступає як підсистема суспільства, частина єдиного соціуму, а дитина - не об'єкт виховання, соціалізації або реципієнт будь-яких інших зовнішніх впливів, а активний самостійний суб'єкт власної життєдіяльності. В психології і педагогіці соціальна середина розглядається з позицій інтеграції в неї дитини і досліджується як суб'єктивно переживана дитиною об'єктивна реальність. В 2012-2013 роках на базі загальноосвітніх шкіл міста Ровно і Рівненської області в процесі вивчення спеціального курсу «Основи соціально-педагогічної діяльності» спільно зі студентами проводилося дослідження, в якому брали участь 150 молодших школярів. На основі отриманих даних складено загальний соціально-психологічний портрет сільського і міського школяра, в яких відображені певні відмінності їх соціалізації.

**Ключевые слова:** дитинство, взаємодія, середина, соціалізація, соціальна ситуація розвитку, фактори соціалізації.

**Summary.** The article analyzes childhood as a complex socio-cultural phenomenon, reasonable change in the status of childhood in a society deals with problems and contradictions socialization of children in the modern world. Childhood as a social and cultural phenomenon and particularly significant age period is the subject of multidisciplinary research, and therefore the apparent historical sociogenetic, crosscultural and ethnographic aspects of his study. Childhood appears as a subsystem of society, part of a single society, and the child - not the object (product) education, socialization or recipient of any other external influences, and active independent subject's own life. In psychology, pedagogy and social environment is considered from the standpoint of integration, and the child was examined subjectively experienced as a child objective reality. In 2012-2013 on the basis of secondary schools during the study special together with the students conducted the study, which involved 150 primary school children. Based on the obtained data, the summarized socio-psychological portraits of rural and urban school children, which reflected the differences of their socialization.

**Keywords:** childhood, interaction, environment, socialization, social situation of development, socialization factors.

УДК 159.923.78-984

Н.О. МИХАЛЬЧУК, Е.З.ІВАШКЕВИЧ

### КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ

**Резюме.** Стаття присвячена дослідженню питань соціального інтелекту в структурі загального інтелекту особистості. На основі аналізу наукової літератури було показано, що соціальний інтелект вміщує в себе біологічний та психометричний інтелект; соціальний інтелект формується в результаті розвитку загального інтелекту під впливом зовнішніх соціокультурних умов. Авторська концепція соціального інтелекту передбачає, що він вміщує когнітивну, мнемічну та емпатійну підструктури.

**Ключові слова:** загальний інтелект, соціальний інтелект, біологічний інтелект, психометричний інтелект, когнітивна, мнемічна та емпатійна підструктури соціального інтелекту.

**Постановка проблеми.** Проблема соціального інтелекту є недостатньо вивченою в психологічній літературі. Це пояснюється, насамперед, тим, що в сучасних психологічних дослідженнях досить мало уваги приділяється вивченню саме проблеми сутності і функцій соціального інтелекту. Хоча соціальний інтелект, крім того, що він є однією з важливих складових процесу життєдіяльності людини, у великій мірі визначає пізнання і розуміння особистістю як своїх дій, вчинків, діяльності в цілому, так і інших людей. Деякі психологи відносять соціальний інтелект до структурних компонентів комунікативних здібностей людини, оскільки вважають, що саме він відповідає за розуміння або нерозуміння суб'єктом вербальних і невербальних реакцій особистості. Соціальний інтелект, на думку Г.Оллпорта, – особливий “соціальний дар”, що забезпечує розуміння у відносинах з людьми, їх соціальне пристосування до навколишньої дійсності. При цьому вчений вважає соціальний інтелект певною особистісною властивістю, яка, разом з тим, не має на увазі глибину розуміння об'єктів міжособистісної взаємодії [5, с. 513–516]. Необхідно відзначити, що Г.Оллпорт був першим, хто звернув особливу увагу саме на взаємодію з людьми, а виділені їм особистісні якості відображали взаємодію певних соціальних здібностей з метою кращого розуміння іншої людини. Наприклад, Г.Айзенк [1] і Дж. Гілфорд [6] розглядали соціальний інтелект через структуру загального інтелекту. Г.Айзенк вказував на той факт, що існують три відносно самостійних концепцій інтелекту, хоча, в той же час, він не протиставляв одну іншій і навіть намагався їх об'єднати. Дослідник вважав, що фундаментальним аспектом інтелекту є біологічний інтелект. Разом з тим, вважав Г.Айзенк, рівень розвитку біологічного та психометричного інтелекту визначається і соціокультурними чинниками, які також мають незаперечне значення [1, с. 118]. Г.Айзенк також вказував на те, що соціальний інтелект – це інтелект індивіда, що формується в ході її соціалізації, під впливом